

توصیف جغرافیایی تاریخی غدیر خم

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

اهمیت خاص منطقه غدیر خم

روز هیجدهم ماه ذی حجه سال ۱۴۱۰ چهاردهمین قرن غدیر فرا رسید. به همین مناسبت و به خاطر اهمیت روز غدیر از نظر تاریخی و اعتقادی، به نظرم رسید درباره محل «غدیر خم» بعنوان یکی از زیارتگاهها و شعائر حج و زیارت مطالبی بنویسم که قبلاً درباره موارد دیگری از حج و زیارت نوشته‌ام. در مسجد پیامبر (ص) در غدیر خم نماز مستحبی وارد شده که محل توقف پیامبر (ص) و خطبه معروف اوست و در آنجا خلافت امیرالمؤمنین (ع) را اعلام فرموده است. اضافه بر همه اینها، محل غدیر از مکانهای اسلامی است که چند روز تاریخی از حیات پیامبر (ص) را به خود دیده است:

۱. وقوع آن در طریق هجرت پیامبر (ص).
۲. وقوع آن در راه بازگشت پیامبر (ص) از حجه الوداع.
۳. وقوع بیعت غدیر در آن.

هر کدام از این سه موقعیت بُعد مهمی در مسیر تاریخ اسلام را تشکیل می‌دهد: هجرت آغاز انتشار دعوت اسلام و

علامه دکتر
عبدالهادی فضلی

علامه دکتر شیخ عبدالهادی فضلی که خود اهل حجاز هستند، دوبار به منطقه غدیر سفر کرده‌اند و طبق مدارک موجود در تاریخ به شناسایی و تطبیق آن پرداخته‌اند. آنچه از نظر شما می‌گذرد ترجمه مقاله‌ای است که ایشان بمناسبت هزار و چهارصدمین سالگرد غدیر منتشر کرده‌اند و در آن به توصیف جغرافیایی غدیر پرداخته‌اند.

حرکت آن به خارج از منطقه مکه و از آنجا به همه عالم است. حجه الوداع و بازگشت از آن به مدینه منوره هم ختم رسالت است که خداوند دین را کامل و نعمت را تمام نمود. بیعت غدیر هم آماده سازی برای مسئله امامت و تعیین امام است که مسئله رسالت و پیامبری به آن منتهی می‌شود. از همین جاست که مکان غدیر در میراث اسلامی اهمیت جغرافیایی خاصی پیدا کرده و بعنوان علامت و شعاری در تاریخ اسلام با احترام خاصی یاد می‌شود.

محل غدیر به واقعه ولایت امیرالمؤمنین (ع) بیشتر مشهور است تا شهرت آن به عنوان وقوع در مسیر هجرت پیامبر (ص) یا در مسیر بازگشت از حجه الوداع.

واقعه ولایت و بیعت غدیر را بسیاری از مورخین ذکر کرده‌اند، و از جمله کسانی که درباره آن تالیف خاصی داشته و آن را به صورت مجموعه مفصلی تقدیم داشته علامه امینی است که کتاب «الغدیر فی الکتاب و السنه و الادب» را تالیف کرده است. از جمله مطالب این کتاب ذکر مورخین و راویان واقعه غدیر است که طبق تحقیق ایشان به حد توانر رسیده است.

اهمیت خاص حدیث غدیر

بسیاری از علمای موثق حدیث به واقعه غدیر و متواتر بودن آن اشاره کرده‌اند که از جمله آنها شمس‌الدین جزری شافعی متوفای ۸۱۳ در کتاب «اسنی المطالب فی مناقب سیدنا علی بن ابی طالب (ع) است. در این کتاب پس از ذکر سند و آوردن متن حدیث غدیر می‌گوید: «این حدیث از جهاتی صحیح است و بطور متواتر از امیرالمؤمنین (ع) نقل شده، و از خود پیامبر (ص) نیز متواتراً نقل شده است. همچنین از بسیاری از صحابه نقل شده، و از عده‌ای نقل شده که از خبرشان قطع حاصل می‌شود.

بعد از این مقدمه، بحث درباره مکان شریف غدیر خم در چند جهت است:

۱. نام غدیر.
۲. علت نامگذاری.
۳. تعیین موقعیت جغرافیایی.
۴. توصیف تاریخی منطقه.

۵. توصیف محل اعلان ولایت.
۶. اعمال مستحبی در محل غدیر.

نام غدیر

۱. غدیر خم

این مکان به این نام مشهور شده است. در حدیث جابر نقل می‌کند که گفت: «در جحفه در غدیر خم بودیم».^۱ در حدیث زید بن ارقم می‌گوید: «پیامبر (ص) در غدیر خم زیر درختان خطابه‌ای ایراد کرد». ^۲

در حدیث دیگر زید بن ارقم می‌گوید: «وقتی پیامبر (ص) از حجه الوداع بازگشت و در غدیر خم پیاده شد، دستور داد تا خارهای زیر درختان را پاک کنند».

در شعر نصیب آمده است: «و قالت بالغدیر غدیر خم...».^۳
کمیت بن زید اسدی می‌گوید: «و یوم الدوح دوح غدیر خم...».

کلمه «خم» در کتاب لسان العرب با فتح خاء است، ولی از این ذرید نقل شده که با ضم خاء است.^۴

۲. وادی خم

این نام از موقعیت جغرافیایی این مکان گرفته شده است. حازمی می‌گوید: «خم، مسیر سیلی بین مکه و مدینه در نزدیکی جحفه است و در آن آبگیری است. در آنجا پیامبر (ص) خطبه خوانده است. این وادی به کثرت وخامت شناخته شده است».

در حدیث زید بن ارقم می‌گوید: «همراه پیامبر (ص) در منزلی که به آن وادی خم گفته می‌شود پیاده شدیم». در حدیث دیگر زید بن ارقم می‌گوید: «همراه پیامبر (ص) در منزلی که به آن غدیر خم گفته می‌شد پیاده شدیم و حضرت دستور نماز دادند و هنگام ظهر نماز خواندند...».^۵

۳. خم

این نام بعنوان اختصار ذکر می‌شود. همدانی می‌گوید: «مکه و حوزه‌های آن تحت اختیار قریش است، از جمله خم». ^۶ در شعر معن ابن اوس مزنی آمده است: «عفا و خلا ممن عهدت به خم...». مجالد همدانی برای رسوا کردن معاویه و عمرو عاص در خون عثمان می‌گوید: «و له حرمة الولاء علی الناس بخم...».

۴. جحفه

این نام را برای غدیر از باب نامگذاری جزء به اسم کل

آورده‌اند چرا که وادی خم جزئی از وادی بزرگ جحفه است. در حدیث عایشه بنت سعد آمده است: «از پیامبر (ص) شنیدم که در روز جحفه می‌فرمود...».^{۱۱} در حدیث دیگری می‌گوید: «در روز جحفه از پیامبر (ص) شنیدم که دست علی (ع) را گرفته می‌فرمود...».

۵. خَرَّار

سکونی می‌گوید: «موضع غدیر خم را خَرَّار می‌گویند». این تعریف با گفته بکری در معجم توافقی دارد که درباره «خَرَّار» می‌گوید: «خَرَّار وادی در حجاز است که سیل آن به جحفه می‌ریزد».^{۱۲}

۶. غدیر

امروز مردم بعنوان اختصار از آن به عنوان غدیر یاد می‌کنند.

۷. غَرَبَه

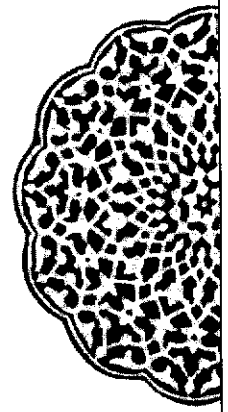
به ضم غین وفتح راء وباء چنانکه بلادی در معجم خود گفته است.^{۱۳}

این اسمی است که مردم منطقه هم اکنون به این نام از آن یاد می‌کنند.

بلادی می‌گوید: «غدیر خم امروزه بنام غربه شناخته می‌شود، و آن آبگیری است که کنار آن تعداد کمی درخت خرما است. در سرزمین بلادیه غدیر در ۸ کیلومتری شرق جحفه قرار می‌گیرد و سیلاب جحفه و غدیر یکی است که همان وادی خَرَّار است».^{۱۴}

کلمه غدیر را به «خم» اضافه می‌کنند تا بین آن و غدیرهای دیگر (یعنی آبگیرهای دیگر) اشتباه نشود. مثل «غدیر الأشطاط» که در نزدیکی عسفان است؛ «غدیر البرکه» که همان برکه زبید است؛ «غدیر البنات» که در پایین وادی خماس است؛ «غدیر سلمان» که در وادی اغراف است؛ «غدیر العروس» که آن هم در وادی اغراف است.^{۱۵}

به غدیر خم گاهی «غدیر جحفه» هم می‌گویند، چنانکه در حدیث زید بن ارقم آمده است: «پیامبر (ص) در حجه الوداع آمد تا در غدیر جحفه بین مکه و مدینه پیاده شد».^{۱۶}

که خم، نام مرد رنگرزی است که آبگیر بین مکه و مدینه به او نسبت داده شده است.^{۲۵} از این عبارات معلوم می‌شود اختلافی درباره اینکه غدیر بین مکه و مدینه است وجود ندارد، و بحث بر سر تعیین مکان آن بین این دو شهر است. اکثریت قائلند که غدیر در جحفه است و منظورشان این است که غدیر خم در وادی جحفه قرار دارد. از کسانی که موقعیت غدیر در جحفه را ذکر کرده‌اند عبارتند از:

۱. ابن منظور در لسان العرب می‌گوید: «خم آبگیر معروفی بین مکه و مدینه در جحفه است که همان غدیر خم است».^{۲۶}

۲. فیروز آبادی در قاموس می‌گوید: «غدیرخم، محلی است در مسیر سیلی بین حرمین شریفین».^{۲۷}

۳. زمخشری می‌گوید: «خم اسم مرد رنگرزی است که آبگیر بین مکه و مدینه که در جحفه است به او نسبت داده می‌شود».^{۲۸}

در حدیث جابر بن عبدانصاری هم ذکر شد که می‌گوید: «در جحفه در غدیرخم بودیم ...».^{۲۹}

در این موارد منظور از جحفه «وادی جحفه» است، نه روستای جحفه که میقات است. دلیل این مطلب مسافتی است که بین جحفه و غدیر خم تعیین می‌کنند و معنایش مغایرت جحفه با غدیر خم است که فاصله بین آن دو در نظر گرفته می‌شود. دلیل دیگر اینکه وادی جحفه از غدیر آغاز می‌شود و به دریای سرخ منتهی می‌شود و غدیر جزئی از وادی جحفه می‌شود؛ و بنابر این معنی ندارد بین آنجا و وادی جحفه که جزء آن است مسافت تعیین گردد.

مطلبی که فقط حمیری در الروض المعطار گفته تعیین محل غدیر بین جحفه و عسفان است که می‌گوید: «بین جحفه و عسفان غدیر خم است».^{۳۰} بدون شک این اشتباهی از اوست، بخصوص آنکه صریحاً محل غدیر را در سه مایلی جحفه در سمت چپ جاده تعیین کرده است در حالیکه بین جحفه و عسفان محلی بنام غدیر شناخته نشده است.

ظاهراً منشاء اشتباه آنجا است که او عبارت تعیین کننده مسافت از سه مایلی جحفه در سمت چپ جاده را از کتاب «معجم ما استعجم» گرفته و متوجه نشده که منظور بکری از سمت چپ جاده نسبت به کسی است که از مدینه به مکه می‌رود نه از مکه به مدینه، ولذا این اشتباه رخ داده است. بکری در معجم می‌گوید: «غدیر خم در سه مایلی جحفه و در سمت چپ جاده است».^{۳۱} و همانطور که گفتیم منظورش سمت چپ جاده از سوی مدینه به مکه است. دلیل این مطلب گفته او در بیان مراحل جاده بین حرمین و مسافتهای آن است که از سمت مدینه آغاز می‌کند و وادی عقیق را نام می‌برد و می‌گوید: «راه مکه از طرف مدینه از عقیق است: از مدینه تا ذی الحلیفه ...».^{۳۲}

از همه این موارد استفاده می‌شود که غدیر خم در انتهای وادی خُرار و آغاز جحفه در سمت راست جاده حُجاج از مدینه به مکه واقع شده است و بهمین جهت است که عده‌ای غدیر را به نام «خرار» خوانده‌اند.

فاصله غدیر و جحفه

برای تعیین دقیق محل غدیر از نظر جغرافیایی نسبت آن با جحفه در نظر گرفته شده چون منطقه معروفی بوده و

علت نامگذاری به غدیر

از مجموع معانی که در فرهنگهای عربی برای غدیر ذکر کرده‌اند می‌توان تعریف زیر را به دست آورد:

غدیر: آبگیر و محل پست طبیعی زمین است که آب باران یا سیل در آن جمع می‌شود و آب آن تا فصل گرما نمی‌ماند.^{۱۹}

جمع کلمه «غدیر» به چهار صورت می‌آید: غُدْرَه، غُدْران، اغْدْرَه، غُدْران.

علت نامگذاری آبگیر به غدیر را دو جهت ذکر کرده‌اند: ۱. اسم مفعول از ماده «مغادره» یعنی رفتن و باقی گذاشتن است، و منظور آن است که سیل وقتی آبگیر را پر کند آن را با آبش رها می‌کند و می‌رود.

۲. اسم فاعل از ماده «غدر» یعنی حيله است، و منظور آن است که آبگیر با آب فراوانی که دارد واردین را می‌ترساند و هنگام شدت احتیاج آبش تمام می‌شود. این معنی را زبیدی در تالیف شعر کمیت، قوی دانسته است.^{۲۰}

خلاصه آنکه علت نامگذاری آبگیر به «غدیر» به خاطر آن است که زمین پست و پایین در مسیر سیل است.

اما خم، یاقوت در معجم البلدان از زمخشری نقل کرده «خم» نام مرد رنگرزی بوده، که آبگیر بین مکه و مدینه به او نسبت داده شده است.

سپس از صاحب مشارق نقل می‌کند که گفته است: «خم اسم مجموعه درختانی در آنجاست و در آن آبگیری است که به خم نسبت داده می‌شود».^{۲۱} این جهت نامگذاری را در کلام بکری می‌بینیم که می‌گوید: «غدیر خم در سه مایلی جحفه در سمت چپ جاده است. در این آبگیر چشمه‌ای می‌ریزد و اطراف آن درختان بسیار و در هم پیچیده است و این همان مجموعه درختانی است که به آن خم می‌گویند».^{۲۲}

حدود جغرافیایی غدیر

بسیاری از اهل لغت و جغرافی نویسان و تاریخ نگاران محل غدیر خم را بین مکه و مدینه دانسته‌اند. در لسان العرب می‌گوید: «خم آبگیر معروفی بین مکه و مدینه است».^{۲۳} این اثر در نهاییه می‌گوید: «غدیر خم محلی بین مکه و مدینه است».^{۲۴}

یاقوت در معجم البلدان می‌گوید: «حازمی گفته است: خم، مسیر سیلی بین مکه و مدینه است ... و زمخشری گفته

هست. منابع زیر درباره تعیین فاصله غدیر بدست آمده است:

۱. بکری فاصله را سه مایل تعیین کرده، و از زمخشری از قول قائلی نقل کرده که فاصله دو مایل است، و اشاره به ضعف این قول نموده است.^{۳۳}
  ۲. حموی فاصله را دو مایل تعیین کرده است.^{۳۴}
  ۳. فیروز آبادی فاصله را سه مایل تعیین کرده است.^{۳۵}
  ۴. نصر و عرّام فاصله را یک مایل گفته اند.^{۳۶}
- این اختلاف فاصله از یک مایل تا سه مایل بخاطر جاده‌های مختلفی است که بین غدیر و جحفه وجود دارد، بخصوص آنکه وادی جحفه بعد از غدیر رفته رفته پهن تر می شود تا به جحفه و بعد از آن به دریا برسد.

ممکن است در موردی از کنار کوهها اندازه گیری شده باشد که نزدیک تر است و یک مایل گفته شده، و در موردی از وسط وادی طی طریق شده و دو مایل گفته شده، و در موردی از حاشیه وادی اندازه گیری شده و سه مایل تعیین شده است.

توصیف جغرافیایی منطقه غدیر

در تاریخ صورت کاملی از غدیر ترسیم شده که بخوبی قابل شناسایی است:

۱. چشمه غدیر

در لسان العرب می گوید: این اثر گفته است: «غدیر موضعی بین مکه و مدینه است. چشمه‌ای که آنجاست در آن می ریزد».^{۳۷}

در معجم و الروض المعطار می گوید: «در این غدیر آب چشمه‌ای می ریزد».^{۳۸} در معجم البلدان می گوید: «خم موضعی است که چشمه‌ای در آن می ریزد».^{۳۹}

۲. آبگیر

کلمه غدیر که به معنای آبگیر است همان جایی است که آب سیل و نیز آب چشمه در آن جمع می شود و در تمام عبارات تاریخی معروفترین نام این منطقه با همین آبگیر است.

۳. درختان

در حدیث طبرانی می گوید: «پیامبر (ص) در غدیر خم زیر درختان خطابه ایراد کرده».^{۴۰} در حدیث حاکم می گوید: «نگاه که پیامبر (ص) از حجه‌الوداع بازگشت و در غدیر خم پیاده شد دستور داد خارهای زیر درختان را کنند».^{۴۱}

در حدیث احمد حنبل آمده: «برای پیامبر (ص) با پارچه ساییانی در برابر آفتاب بر روی درخت سمره ساختند».^{۴۲}

در حدیث دیگر آمده: «زیر دو درخت برای پیامبر جارو زده شد و حضرت نماز ظهر را خواندند».^{۴۳}

این درخت از نوع «سمره» بود که درخت بیابانی عظیمی با شاخ و برگ طولانی و درهم پیچیده همچون چنار است و در اشعار و احادیث بعنوان «دوح» بمعنای درخت بزرگ نیز یاد شده است. این درختان کنار آبگیر بوده و این غیر از مجموعه درختانی است که در وادی متفرق بوده و بعداً ذکر خواهد شد.

۴. مجموعه درختان

کلمه «غیضه» در عربی موضعی است که در آنجا درختان بسیار و درهم پیچیده باشد. در اطراف غدیر مجموعه درختانی بوده که در عبارات تاریخ چنین توصیف شده است:

الف: بکری می گوید: «در این غدیر چشمه‌ای می ریزد و اطراف آن درختان بسیار و درهم پیچیده است».^{۴۴}

ب: صاحب مشارق می گوید: «خم نام مجموعه درختانی در آنجاست و در آنجا آبگیری است که به این بیشه نسبت داده می شود».^{۴۵}

۵. علفهای بیابانی

یاقوت حموی از عرّام نقل می کند: در منطقه غدیر گیاهی جز مرغ و تمام و اراک و عشر نیست».^{۴۶}

۶. مسجد

در مکانی که پیامبر (ص) توقف نمود و نماز خواند و خطابه ایراد کرد و امیرالمؤمنین (ع) را به عنوان صاحب اختیار و خلیفه مردم تعیین کرد، مسجدی ساخته شد که محل آن بین چشمه و آبگیر بوده است.

بکری می گوید: «بین غدیر و چشمه مسجد پیامبر (ص) است».^{۴۷}

حموی می گوید: صاحب مشارق گفته است: «خم موضعی است که چشمه‌ای در آن می ریزد، و بین غدیر و چشمه مسجد پیامبر (ص) است».^{۴۸}

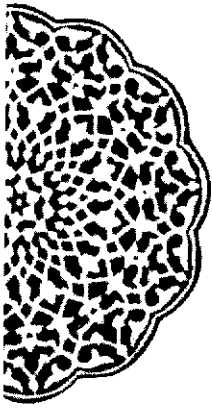
ظاهراً این مسجد در زمان شهید اول متوفای ۷۸۶ فرو ریخته بوده و فقط دیوارهای آن باقی بوده است چنانکه صاحب جواهر به نقل از کتاب دروس شهید می گوید: «دیوارهای مسجد غدیر تا کنون باقی است».^{۴۹}

۷. سکونت

حموی از حازمی نقل کرده که «این وادی به وخامت موصوف است». منظور از وخامت غیر قابل سکنی بودن است ولی حموی از عرّام نقل کرده که در این منطقه عده‌ای از قبیله خزاعه و کنانه زندگی می کنند ولی بسیار کم اند».^{۵۰}

توصیف تاریخی منطقه غدیر

با توجه به موقعیت جغرافیایی غدیر نوبت آن است که ماجرای ولایت را با ترتیب جزئیات آن بیاوریم تا ترسیمی از حادثه عظیم غدیر که باعث اهمیت این منطقه شده ارائه کرده باشیم. خلاصه‌ای از جمع بندی مراحل برنامه

(ع) نمودند و از کسانی که پیش از سایر صحابه به حضرت تبریک گفتند ابوبکر و عمر بودند که می‌گفتند: «خوشا به حالت ای پسر ابی طالب، که صاحب اختیار هر مرد و زن مؤمنی شدی». ۶۸

۱۳. ابن عباس می‌گوید: «بخدا قسم بر گردن مردم واجب شد» و متظورش بیعت بر ولایت و امیر بودن و خلافت امیرالمؤمنین (ع) است. ۶۹

۱۴. سپس شاعر پیامبر (ص) حسان بن ثابت از آن حضرت اجازه گرفت تا به مناسبت غدیر شعری بگوید. در روایت الغدیر آمده است: «حسان گفت: یا رسول! به من اجازه بده درباره علی ایبائی بگویم که شما آنها را بشتوی. حضرت فرمود: بگو به برکت خداوند. حسان برخاست و گفت: ای بزرگان قریش، به دنبال کلام پیامبر (ص) درباره ولایت - که نافذ بود - سخن خود را قرار می‌دهم. سپس اشعارش را خواند. ۷۰

اعمال مستحب در محل غدیر خم

اعمال مستحب در این مکان مقدس عبارت است از:

۱. نماز در مسجد معروف و تاریخی آن که به مسجد پیامبر (ص) و مسجد غدیر خم معروف بوده است.
 ۲. دعای بسیار و تضرع به درگاه خداوند تعالی.
 صاحب جواهر می‌گوید: «کسی که از راه مدینه باز می‌گردد مستحب است در مسجد غدیر خم نماز بخواند و بسیار دعا کند، و آن موضعی است که پیامبر (ص) امامت امیرالمؤمنین (ع) را اعلام فرمود». ۷۱
 شیخ حر عاملی در وسائل الشیعه ۷۲ در این باره روایت زیر را نقل کرده است:

حسان جمال می‌گوید: امام صادق (ع) را از مدینه به مکه می‌بردیم. وقتی به مسجد غدیر رسیدیم حضرت نگاه می‌کرد و فرمود: «من کنت مولاه فعلی مولاه، اللهم وال من والاه و عاد من عاده».

- عبدالرحمن بن حجاج می‌گوید: از امام کاظم (ع) درباره نماز در مسجد غدیر خم به هنگام روز در حالیکه مسافر باشم سؤال کردم، فرمود: در آنجا نماز بخوان که فضیلت خاصی دارد، و پدرم امام صادق (ع) نیز به آن امر می‌فرمود.

- امام صادق (ع) فرمود: نماز در مسجد غدیر مستحب است زیرا پیامبر (ص) در آن امیرالمؤمنین (ع) را منصوب فرمود، و آن محلی است که خداوند حق را در آن ظاهر ساخت. شیخ یوسف بحرانی می‌گوید: «برای قاصدین مدینه مشرفه مستحب است که از مسجد غدیر عبور کنند و وارد آن شوند و در آن نماز بخوانند و بسیار دعا کنند». سپس روایت امام صادق و امام کاظم (ع) را نقل کرده است. ۷۳
 همچنین بسیاری از فقهای ما استحباب نماز در مسجد غدیر را ذکر کرده‌اند، از جمله:

شیخ طوسی می‌گوید: «وقتی حاجی به مسجد غدیر رسید داخل آن شود و دو رکعت نماز بخواند». ۷۴

قاضی ابن براج می‌گوید: «کسی که پس از حج برای زیارت پیامبر (ص) از مکه حرکت کند سزاوار است وقتی به مسجد غدیر رسید وارد آن شود و در سمت چپ آن بقدر امکان

پیامبر (ص) در غدیر چنین است:

۱. رسیدن کاروان پیامبر (ص) به غدیر خم و بازگشت از حجه الوداع هنگام ظهر هیجدهم ماه ذیحجه از سال یازدهم هجرت بوده است.

زید بن ارقم می‌گوید: «آنگاه که پیامبر (ص) حجه الوداع را به انجام رسانید و به قصد مدینه بازگشت، در غدیر خم که آبی بین مکه و مدینه است توقف فرمود و این در روز هیجدهم ذیحجه الحرام بود». ۵۱

۲. چون این مکان، محل افتراق راههای منتهی به مدینه، عراق، شام و مصر بوده و مردم برای رفتن به وطنشان متفرق شده بودند، پیامبر (ص) به امیرالمؤمنین (ع) دستور داد همه را در غدیر جمع کند به این صورت که پیش رفتگان را باز گرداند و در انتظار بماند تا عقب ماندگان برسند. در حدیث جابر آمده است: «پیامبر (ص) در غدیر خم پیاده شدند و مردم از اطراف حضرت پراکنده شدند. حضرت به امیرالمؤمنین (ع) دستور دادند آنان را در یک مکان جمع کند». ۵۲

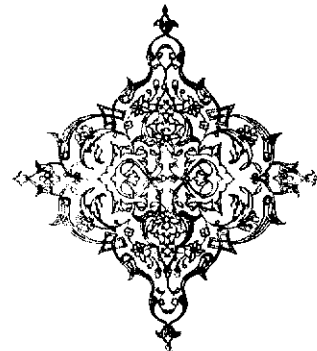
در حدیث سعد آمده: «همراه پیامبر (ص) بودیم. وقتی به غدیر خم رسید توقف نمود و آنانکه که پیشتر رفته بودند باز گرداند و آنانکه عقب مانده بودند رسیدند». ۵۳

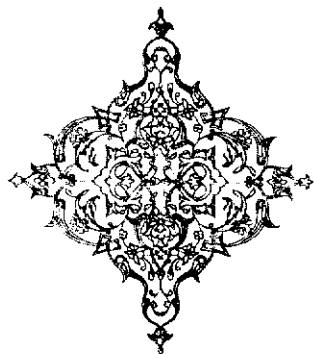
۳. پیامبر (ص) در نزدیکی پنج درخت عظیم سمره که کنار هم بودند پیاده شدند و دستور دادند کسی زیر آنها ننشیند. زید بن ارقم می‌گوید: «پیامبر (ص) بین مکه و مدینه کنار پنج درخت سمره عظیم پیاده شدند». ۵۴
 در حدیث عامر و حذیفه آمده است: پس از پایان حجه الوداع پیامبر (ص) از مکه خارج شد و آمد تا به جحفه رسید و دستور داد کسی زیر درختان کنار هم - که در این زمین مسطح بودند - نرود». ۵۵

۴. سپس پیامبر (ص) دستور داد خارهایی که زیر آن درختان بود کنده شود و شاخه‌های آویزان درخت قطع شود و زمین زیر درختان آب پاشی گردد.

در حدیث زیدبن ارقم آمده است: «پیامبر (ص) دستور داد خارهای زیر درختان عظیم کنده شود». ۵۶
 در حدیث دیگر آمده است که پیامبر (ص) درباره درختان دستور داد خارهای زیر درختان کنده شود و آب پاشی شود. ۵۷
 در حدیث عامر و حذیفه آمده: «خارهای زیر درختان کنده شدند و شاخه‌های درختان که بر سر مردم اصابت می‌کرد قطع شدند». ۵۸

۱۲. سپس مردم شروع به تهنیت گفتن به امیرالمؤمنین

- ۳۷- لسان العرب: مادة خم. النهایه: مادة خم .
 ۳۸- معجم ما استعجم: ج ۲ ص ۳۶۸. الروض المعطار: ص ۱۵۶ .
 ۳۹- معجم البلدان: ج ۲ ص ۳۸۹ .
 ۴۰- المراجعات: مراجعه ۵۴ .
 ۴۱- المراجعات: مراجعه ۵۴ .
 ۴۲- المراجعات: مراجعه ۵۴ .
 ۴۳- المراجعات: مراجعه ۵۴ .
 ۴۴- معجم ما استعجم: ج ۲ ص ۳۶۸ .
 ۴۵- معجم البلدان: ج ۲ ص ۳۸۹ .
 ۴۶- معجم البلدان: ج ۲ ص ۳۸۹ .
 ۴۷- معجم ما استعجم: ج ۲ ص ۳۶۸ .
 ۴۸- معجم البلدان: ج ۲ ص ۳۸۹ .
 ۴۹- جواهر الکلام: ج ۲ ص ۷۵ .
 ۵۰- معجم البلدان: ج ۲ ص ۳۸۹ .
 ۵۱- الغدير: ج ۱ ص ۳۳ .
 ۵۲- الغدير: ج ۱ ص ۲۲ .
 ۵۳- المراجعات: ص ۲۱۹ به نقل از خصائص نسائی: ص ۲۵ .
 ۵۴- الغدير: ج ۱ ص ۳۱ .
 ۵۵- الغدير: ج ۱ ص ۴۶ .
 ۵۶- الغدير: ج ۱ ص ۳۶ .
 ۵۷- الغدير: ج ۱ ص ۳۷ .
 ۵۸- الغدير: ج ۱ ص ۴۷ .
 ۵۹- الغدير: ج ۱ ص ۲۴ .
 ۶۰- الغدير: ج ۱ ص ۳۶ .
 ۶۱- الغدير: ج ۱ ص ۴۷ .
 ۶۲- المراجعات: مراجعه ۵۴ ص ۲۱۸ .
 ۶۳- المراجعات: ص ۲۱۷ .
 ۶۴- الغدير: ج ۱ ص ۳۶ .
 ۶۵- الغدير: ج ۱ ص ۱۰ .
 ۶۶- الغدير: ج ۱ ص ۲۲ .
 ۶۷- الغدير: ج ۱ ص ۱۰-۱۱ .
 ۶۸- الغدير: ج ۱ ص ۱۰-۱۱ .
 ۶۹- الغدير: ج ۱ ص ۱۰-۱۱ .
 ۷۰- الغدير: ج ۱ ص ۱۰-۱۱ .
 ۷۱- جواهر الکلام: ج ۲ ص ۷۵ .
 ۷۲- وسائل الشیعه: ج ۳ ص ۵۴۸ .
 ۷۳- الحدائق الناصره: ج ۱۷ ص ۴۰۶ .
 ۷۴- الینابیع الفقهیه: حج، ص ۲۲۰ .
 ۷۵- الینابیع الفقهیه: حج، ص ۳۵۳ .
 ۷۶- الینابیع الفقهیه: حج، ص ۵۵۸ .
 ۷۷- الینابیع الفقهیه: حج، ص ۶۱۰ .
 ۷۸- منهاج الناسکین: ص ۱۲۱ .

- نماز بخواند، سپس راهی مدینه شود». ۷۵
 شیخ ابن ادريس می گوید: «وقتی حاجی به مسجد غدیر رسید وارد آن شود و دو رکعت نماز بخواند». ۷۶
 شیخ ابن حمزه می گوید: «آنگاه که حاجی به مسجد غدیر رسید در آنجا دو رکعت نماز بخواند». ۷۷
 سید حکیم می گوید: «نماز در مسجد غدیر خم و بسیار دعا و تضرع نمودن در آن مستحب است». ۷۸
 تا اینجا با یک دوره فشرده از تاریخچه جغرافیایی و جغرافیای تاریخی منطقه غدیر آشنا شدیم که می تواند تصویر زیبای غدیر را به آسانی در ذهن ترسیم کند و آمادگی لازم را برای مطالعه درباره غدیر فراهم نماید.
 پاورقی:
 ۱- سیره ابن کثیر: ج ۴ ص ۴۲۴ .
 ۲- المراجعات: مراجعه ۵۴ ، ص ۲۱۵
 ۳- المراجعات: ص ۲۱۷ .
 ۴- معجم ما استعجم: ج ۲ ص ۵۱۰
 ۵- لسان العرب: مادة خم.
 ۶- معجم البلدان: ج ۲ ص ۳۸۹ . معجم معالم الحجاز: ج ۱ ص ۱۵۶ . منظور از «وخامت» عدم سکونت است، چنانکه در همین مقاله خواهد آمد.
 ۷- سیره ابن کثیر: ج ۴ ص ۴۲۲ .
 ۸- المراجعات: ص ۲۱۷ . مسند احمد: ج ۴ ص ۳۷۲ .
 ۹- صفه جزیره العرب: ص ۲۵۹ .
 ۱۰- شعر همدان و اخبارها: ص ۳۷۲ .
 ۱۱- المراجعات: ص ۲۱۹ از خصائص نسائی .
 ۱۲- سیره ابن کثیر: ج ۴ ص ۴۲۳ .
 ۱۳- معجم ما استعجم: ج ۲ ص ۵۱۰ .
 ۱۴- معجم ما استعجم: ج ۲ ص ۴۹۲ .
 ۱۵- معجم معالم الحجاز: ج ۳ ص ۱۵۹ .
 ۱۶- معجم معالم الحجاز: ج ۳ ص ۱۵۹ .
 ۱۷- معجم معالم الحجاز: ج ۶ ماده غدیر .
 ۱۸- الغدير: ج ۱ ص ۳۶ .
 ۱۹- لسان العرب، تاج العروس، محیط المحيط، المعجم الوسيط: مادة غدر.
 ۲۰- تاج العروس: مادة «غدر» .
 ۲۱- معجم البلدان: ج ۲ ص ۳۸۹ .
 ۲۲- معجم ما استعجم: ج ۲ ص ۳۶۸ .
 ۲۳- لسان العرب: مادة «خم» .
 ۲۴- النهایه: مادة «خم» .
 ۲۵- معجم البلدان: ج ۲ ص ۳۸۹ .
 ۲۶- لسان العرب: مادة «خم» .
 ۲۷- القاموس المحيط: مادة «خم» .
 ۲۸- معجم البلدان: ج ۲ ص ۳۸۹ .
 ۲۹- سیره ابن کثیر: ج ۴ ص ۴۲۴ .
 ۳۰- الروض المعطار: ص ۱۵۶ .
 ۳۱- معجم ما استعجم: ج ۲ ص ۳۶۸ .
 ۳۲- معجم ما استعجم: ج ۳ ص ۹۵۴ . ۹۵۵ .
 ۳۳- معجم ما استعجم: ج ۲ ص ۳۶۸ .
 ۳۴- معجم البلدان: ج ۴ ص ۱۸۸ .
 ۳۵- قاموس: مادة «خم» .
 ۳۶- تاج العروس: مادة «خم» . معجم البلدان: ج ۲ ص ۳۸۹ .